

FEL VAGY FÖL; FELETT VAGY FÖLÖTT?*

Az e-t ö-vel váltó köznyelvi szabad alternánsok viselkedése a vajdasági magyar nyelvben és lexikológiánk ebből adódó lehetőségei

CSEH MÁRTA

Ebben a dolgozatban, amiként a cím is jelzi, az e-t ö-vel váltó szabad alternánsoknak a hazai nyelvhasználatunkban tapasztalható viselkedésével foglalkozom, s azzal, hogy milyen tanulságokkal jár ez szótárírásunkra nézve. Azért választottam ezt a témát, mert olyasmivel akartam foglalkozni, aminek hasznát veheti a szótárszerkesztés, vagyis gyakorlati célból: rá szerettem volna irányítani a figyelmet a szótári címszókészlet egy olyan csoportjára, amely gondot okozhat szótárírónak és -használónak egyaránt. Másrészt a témához kötődő közvetlen nyelvjobbító szándék is vonzott. Az, hogy beszéljünk róla és tudjuk; amit ma még „kallódó lehetőség”-ként (Ágoston Mihály) élünk meg – ti. az e hangzók csökkenthetősége nyelvünkben ilyen kallódó lehetőség –, az reális, megvalósítható elképzelés is lehet.

A témaválasztás körülményeihez visszatérve: úgy kezdődött, hogy 1986-ban az F betű anyagának a lektorálása is a munkafeladataim között szerepelt. Az átnézés során figyeltem föl arra, hogy azoknak a címszóknek a szótározása, amelyek elején a *fel-*, *föl-* igekötő áll, nem a hagyományos lexikográfiai gyakorlatot követi. Megfigyeléseimről jelentést írtam, a következőkkel: a *föl-* igekötővel kezdődő címszók között igen sok (989) a pusztán utaló szócikk. Ezzel eltérünk a kétnyelvű szótárak nagy részének gyakorlatától, amelyek általában egyetlen, átfogó utalással (tömbutalással) oldják meg ezeknek az alakváltozatoknak a kérdését: *föl(-)* lásd *fel(-)*. Ez a megoldás szótárszerkesztési szempontból a legegyszerűbb; lehet, hogy nekünk is ezt kellene követnünk. Némely esetben azonban tanácsosabbnak tartanám a *föl(-)*-nél (is) értelmezni a címszót, hogy a szótárhasználót ne terheljük, ha nem muszáj, kétszeri vagy többszöri keresgéléssel (l. *fölfed*, *fölföd*, *felfed*, *felföd*). Eszerint pl. a jelenlegi *fölkeres vb tr v felkeres* szócikk így alakulhat: *fölkeres vb tr [felkeres]. . . [értelmezés(ek)]*. A szótárhasználó kényelmén túl nyelvesztétikai célokat is szolgál-

* A szerző doktori értekezésén elhangzott expoézja 1993 januárjában

na ez, s összhangban volna azzal az újabb nyelvművelői állásponttal, amely a *fel/föl* egyenértékűségét vallja, és azt tanácsolja, hogy igyekezzünk kerülni, ahol lehet a fölsleges *e-z*ést (vö. NymKk.). Ennek az elgondolásnak a végigvitele a lényegében már késznek tekinthető anyagon nagyobb beavatkozásokat tenne ugyan szükségessé, de úgy vélem, megérné a fáradságot. De még ha a mostani feldolgozásmód mellett maradnánk is, szebb volna legalább a legkritikusabb szavaknál (pl. *felnevel*, *felhencseredik*, *felesket* stb.) eltérni attól a gyakorlattól, hogy háttérben hagyjuk a föl alakváltozatot hordozó szavakat (pl. *fölnevel*, *fölhencseredik*, *fölesket* stb.). Vidékünkön különben is a *föl*-ös alakváltozatok a gyakoribbak – talán ez is szempont lehet.

Ebben a néhány mondatban csírájában benne van a lexikográfiai vonatkozása annak, amit újabban valamivel nagyobb terjedelemben ugyan, de még így sem kimerítően a mostani dolgozatban összefoglaltam. Csakhogy akkor, 1986-ban, még úgy hittem, hogy csak a *fel*-, *föl*- igekötős szavak (igék és származékaik) körét vizsgálva is eljuthatunk egy olyan szójegyzék mintájához, amely segítségünkre lehet abban, hogy a többi alakváltó szót is helyesen szótározzuk. Amikor azonban részletesebben kezdtem vizsgálni az alternáció jelenségét – a lexikográfiában is és a nyelvhasználatban is –, beláttam, hogy sztereotípiákban, „mintákban” lehet ugyan gondolkodni – sokszor elkerülhetetlen is, hogy ezek szerint értékeljünk is a szótárszerkesztési munka során –, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy mindegyik szó egy-egy külön eset mégis, és lényeges, de legalábbis nagy különbségek is adódhatnak közöttük. Ezért határoztam végül is úgy, hogy nem csak a *fel*-, *föl*- kezdetű szavakat, hanem a szó-készletnek egy tágabb, a *fel*-, *föl*- elemű szavakat is magában foglaló csoportját választom vizsgálódásaim tárgyául: az *e-t ö*-vel váltó köznyelvi alakváltozatokat, vagyis a „hagyományos *e-ö* váltakozás” (G. Varga Györgyi), ill. a „funkciótlan szabad alternánsok” (Deme László) *e-t ö*-vel váltó eseteit. Több érintett szónak – esetleges címszónak – a feldolgozása vált így lehetségessé: a *fel/föl* csoport mellett pl. a *csend/csönd*, *csepp/csöpp*, *fed/föd*, *fenn/fönn* és *fent/fönt*, *gyenge/gyöngye*, *repül/röpül*, *seper/söpör*, *zsemle/zsömlé* szópároké és az őket tartalmazó származékoké és összetételeké is.

Az alternációnak azt a fajtáját, amellyel ezekben a szavakban találkozunk, Deme László nyomán nevezem a funkciótlan szabad alternáció *e-t ö*-vel váltó eseteinek. A funkciótlan szabad alternáció azt jelenti, hogy az alakváltozatok, amelyeket érint, a mondanivaló bármilyen módosulása nélkül váltakozva használhatók, a jelentés szempontjából nincs közöttük lényeges különbség. (Lehet azonban pl. stilisztikai vagy más vonatkozásban, a jóhangzás vagy elterjedtségük, kedveltségük tekintetében.)

Az alakváltozatok *fel/föl* típusú eseteivel a NymKk. is ilyen értelemben foglalkozik: „úgyszólván teljesen egyenrangú változatoknak” nevezi őket. Az alakváltozatok közti különbségről úgy fogalmaz, hogy „a változatok között jobbra nem jelentésbeli, hanem csupán hangulati felhasználásbeli, stíliserőltérések vannak”, s „az eredetileg nyelvjárási különbségen alapuló változatok

mindegyike eléggé elterjedt a köznyelvben”, „akár váltogatva is használhatjuk őket, ügyelve arra, hogy a magánhangzók váltakozása szinessé tegye mondataink hangzását”. Ezért nevezzük őket *köznyelvi* alakváltozatoknak; nem *nyelvjárási* különbségek, hanem csak *nyelvjárási eredetű* különbségek hordozói. Vagyis nem alaptalanul szoktak az *e-t ő*-vel váltó alakváltozatokkal kapcsolatban nyelvjárásiasságot emlegetni. Csak rendszerint ott a baj, hogy felületes módon vagy nem teszünk különbséget, vagy nem vonunk határt (mert talán nem is tudunk mindig határt vonni) a köznyelvi alakváltakozás és a nyelvjárási szójárás jelensége, ill. esetei között.

Az *e-ő* váltakozás – leginkább labializációnak, illetve illabializációnak nevezve – ismert jelenség a dialektológiában. A köznyelvi *e-ő* váltakozás gyökerei is ide vezethetők vissza: a köznyelvi alakváltozatok *ő* hangzós szóalakjai bizonyítottan az *ő-ző* nyelvjárásterületek szóhasználatára révén kerültek be a köznyelvbe, és ugyanez a helyzet az *e* hangzós alakokkal is: ezek viszont az *e-ző* nyelvjárások hozadékai. A köznyelv azonban napjainkra elfogadta őket, és a nyelvi normativitás kérdése velük szemben közömbös. Azazhogy: esetükben a „váltakozás a norma” (Benkő Loránd).

Vannak azonban az *e-ő* váltakozásnak olyan esetei is, ahol az alakváltás a köznyelv mellett más nyelvi szinteket is érint. Dolgozatomban ezeket aszimmetrikus alternánsoknak neveztem. Az aszimmetrikus alternáció jelensége érintkezik a nyelvi helyesség szempontjaival is. Az ide tartozó szópárok közül az egyik teljes jogú köznyelvi szó, a másik viszont vagy a köznyelv perifériáján, vagy azon kívül helyezkedik el (de nem szükségképpen a népies/nyelvjárási, ill. a népi/nyelvjárási nyelvi síkon): *felhő*, *kell*, *kereszt*; *mögé* (a *megé* népies vagy régies hangzású), *sötét* (a *setét* régies, tájnyelvi vagy irodalmi). Az alakváltozatoknak ezeket az „aszimmetrikus” eseteit azért is jó, ha ismerjük, mert így könnyebben tehetünk különbséget a kétféle alternáció, a köznyelvi és az aszimmetrikus alternáció között. A köznyelvi alakváltozatok spontán és helyes használatának, azt hiszem, ez az egyik föltétele. Dolgozatomban azokban a fejezeteiben, amelyekben a vajdasági nyelvhasználatról foglalkozom, erre szerettem volna rámutatni. Az aszimmetrikus alternánsoknak ugyanis a lexicográfiában alig van jelentőségük, ebből a szempontból akár ki is lehetett volna őket hagyni a vizsgált szavak köréből. Csak úgy gyöngébben mutatkozott volna meg, ami szerintem igen lényeges, tehát hangsúlyt kell kapnia, az, hogy nyelvhasználatunkban nem jellemző ugyan az *ő*-zéssel összefüggésbe hozható nyelvjárásiasság tendenciája, viszont hiperkorrekciós jelenséggé megmutatkozik. A tömegtájékoztató, a széppróza és az értekező próza szóhasználatáról gyűjtöttem adatokat, s azt tapasztaltam, hogy a *fel-* igekötővariáns lényegesen többet használjuk – illetve használtuk a 80-as években, amikor a fölméréseket végeztem –, mint labiális magánhangzós változatát, a *fölt*. Az *ő-ző* szóalakoktól való oktalan óztkodás egészen addig vezet, hogy a *lefölöz*ből is *lefelez* lesz. (Egyik újságunkból – hadd ne nevezzem meg, melyikből! – való ez a mondat: „Rengeteg hasznót a különböző köztétők feleznek le.”)

Amikor hozzákezdtem a munkához, nekem úgy tűnt, hogy az lesz a helyes eljárás, ha a fölvállalt lexikográfiai célt – mintaként használható szójegyzékbe szedni az *e-t* *ő*-vel váltó köznyelvi alternánsokat – három irányból: a mi hazai nyelvhasználatunk, a magyar nyelvújítás és a szótártani előzmények felől kísérem meg megközelíteni. A vajdasági (regionális) köznyelvi adatoknak és a nyelvújítás elvárásainak az egymás mellé állítása révén, azt reméltem, egyértelműen megmutatkozik majd, hogy van létjogosultsága egy olyan lexikográfiai eljárásnak, amely az alakváltozatok köznyelvi eseteinek azonosértékűségét méltányosan kifejezésre juttathatja. A nyelvhasználati szokásaink között és a nyelvújító, ill. a nyelvészeti irodalomban való vizsgálódás azonban nem ehhez az eredményhez vezetett. Képet kaphatunk így az egyes alakváltó szavaknak a vajdasági magyar nyelvhasználatban való viselkedéséről; az is kiviláglik, hogy szóhasználatunk nagyobbára összhangban van a köznyelvi normával, ami a szavaknak ezt a kategóriáját (csoportját) illeti – pontosabban: inkább az óvatos egysíkúság, mint a bátrabb változatosság a jellemző rá. Ezt jelzi az, hogy amikor adataimat a magyarországi fölmérések eredményeivel összehasonlítottam, kifejezett jeleit tapasztaltam annak, hogy nálunk ezek a szavak polarizáltabbak, mint pl. a budapesti köznyelvben, amelyet G. Varga Györgyi kutatásaiból ismerhetünk. Lássuk csak! G. Varga hat csoportba sorolta be az *e-ő* variánsokat: az egyensúlyban levő variánsoktól (pl. *cseng-csöng*, *fel-föl*, *felesleg-fölösleg*, *felfelé-fölfelé*, *pettyes-pöttyös* párokat ilyeneknek találta (1. csoport) a mérsékelt *e-zés*be (2. csoport), ill. a mérsékelt *ő-zés*be (3. csoport) hajlókon keresztül az erőteljesen *e-ző* (4. csoport), ill. az erőteljesen *ő-ző* (5. csoport) alakokig; hatodikként említi azt a csoportot, amelybe az *ő-ző* alakban egyalakú szavak (összesen négy szó, a *mögé*, a *sör*, a *sötét* és a *vörös*) kerültek.

Vajdasági nyelvhasználatunkra viszont, véleményem szerint, jellemző, hogy az egyalakú *ő* hangzós szavak csoportja nálunk kétszer nagyobb: a *mögé*, *sör*, *sötét*, *vörös* mellett ide került a *pöttyös*, a *söprű*, a *szög*, a *vödör* és a *zömle* szavunk is. Nagy-, ill. nagyobb fokú *e-zést* tapasztalunk ugyanakkor a *cseng* (és családja), a *fedő*, a *fel*, a *felfelé*, a *per* és a *pereskedik* esetében. Vagyis az alakváltó szavakra nálunk inkább az a jellemző, hogy egyik alakváltozatuk lényegesen kedveltebb, mint a másik. Mintha kialakulóban volna ugyan egy kiegyensúlyozottabb szóhasználat, ezt viszont újabb vizsgálatokkal még ellenőrizni kell majd. Az élőnyelvi kutatások nyomán ugyanis jól megmutatkozik, hogy a szavak sorsa egyedenként alakul általában, és csoportviselkedésükre általánosabb jellemzők néha nehezen vonatkoztathatók el. Pl.:

csepp-csöpp	de: cseppfolyós, cseppkő; csöppség
fedett-födött	de: fedezetlen csekk
cseng-csöng	de: csengő
csengettyű-csöngettyű	
szeg-szög	de: háromszög, szögmérő
fedél-födél	de: szemfedél-szemfödél

Ez annyit jelent, hogy az élőnyelvi kutatások révén közvetlen képet kapunk ugyan szóhasználati jellegzetességekről, a kétnyelvű lexikográfia számára azonban jobb, ha hatékonyabb segítséget is igénybe vesz. Olyan segédleteket, amelyekbe már földolgozva (letisztázva és „kiértékelve”) beépültek az élőnyelvi kutatások eredményei is.

A segédkönyvek közül mindig a legújabbak a mérvadóak a lexikográfia számára. A magyar helyesírásra vonatkozóan ilyen az 1984-ben életbe lépett helyesírási szabályzat tizenegyedik kiadása. Annál is inkább, mert változásokat hozott az *e-t ö-vel* váltó köznyelvi alakváltozatok dolgában is; szembenően másként kezeli őket a szabályzati részben is és a példatárban is, mint a szabályzat tizedik kiadása. Itt csak azt említem meg, hogy a tizenegyedik kiadás arra törekszik, hogy fölismertetőbbekké tegye az alakváltozatokat, így segítve beépülésüket a nyelvi tudatba – mindkét alakjukban.

A helyesírási szabályzat tizenegyedik kiadása után hamarosan, már 1988-ra elkészült az időközben elévült Helyesírási tanácsadó szótár utódja, a Helyesírási kéziszótár. Ez már a helyesírási szabályzat tizenegyedik kiadásának szellemét tükrözi. Nemcsak hogy teljes egészében átvette a helyesírási szabályzat tizenegyedik kiadása szótári példatárának adatait – mind a 38 022 „többszörösen ellenőrzött” szót – és az átvizsgált HTSz. szelektált és módosított szókészletét is, de mindezt még ki is egészítette friss gyűjtésekből való, újonnan javasolt adatokkal. Végül is egy 52 687 címszónyi keretben gazdálkodva „mintegy 130 000 szóra és szóalakra alkalmazza a szabályzat rendelkezéseit”. (Vö. Tóth Etelka: A Helyesírási kéziszótár számítógépes története. Nyr., 113:441–9.)

Az alakváltozatok ügyében igen szakszerűen jár el a kéziszótár. Az alakváltozatoknak azt a típusát, amelyekben a vaglyagoság teljes – vagyis ahol „az egyes változatok azonos értékben használhatók” –, v. (=vagy) kötőszóval kapcsolja össze: *lopódzik v. lopózik, fel v. föl, seprű v. söprű* stb.

Az *e-t ö-vel* váltó köznyelvi alakváltozatokat is ilyen eljárással dolgozza föl. Következetesebben is alkalmazza a „vaglyagosítást”, így eredményesen ki tud küszöbölni korábban (pl. a HKSz.-ban) tapasztalható és a lexikográfusoknak is gondot okozó következetlenségeket. Ezért szenteltem neki kiemelt figyelmet dolgozatomnak abban a részében, amely a szavak lexikográfiai viselkedésével foglalkozik. Úgy érzem, hogy az összevető vizsgálattal részletekbe menően sikerült bemutatni, hogy milyen változások következtek be nyelvünkben a két helyesírási szótár – a két szabályzat – megjelenése közötti időszakban.

Az *e-t ö-vel* váltó köznyelvi alakváltozatok között érdemi elmozdulást alig néhányat rögzít a HKSz. (Pl. azt, hogy a *sörte* és a *vörös* szavak a köznyelvben egyalakúakká váltak.) Egyébként inkább a köznyelvben kétféle alakban élő, a „köznyelvben ingadozó” szavak számát gyarapította következetes feldolgozásmód révén, egy esetben pedig a nyelvhasználati szokások újraértékelésével (akkor, amikor újból alakváltónak jegyzi a *fed-föd* párost, holott értelmező szótáraink már népiesnek minősítették a *föd* változatot). És itt ismét hivatkoznom kell egy megállapítás erejéig G. Varga Györgyi már emlegetett vizs-

gálataira: az ő öt kategóriába rendezett alakváltozatai a Helyesírási kézisztárban egységesen kettős alakúakként jelennek meg. A *fel-föl* éppúgy, mint a *feltétlen-föltétlen* és a *vödör-veder*. Pedig G. Varga köznyelvi vizsgálatai során azt találta, hogy a *fel-föl* egyenrangúan alakváltoztató, a *feltétlen-föltétlen* párnak erősen előretörőben van az illabiális alakja, a *vödör-veder* pedig erősen az *ö*-zésre hajlik. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az élő nyelv szokásait, változásait a lexikográfia jó, ha mérsékelt ütemben tudja követni. Szükséges azonban, hogy odafigyeljen rájuk. (Gondoljunk csak a *fed-föd* esetére, amely – ismét – alakváltóvá, és a *sörte, vörös* szavakra, amelyek egyalakúakká váltak. Tényként kezeli a kézisztár továbbá azt is, hogy a *pereg* és a *pörög* esetében végbem a jelentéshasadás. Az érintett szavak felől nézve ezek lényeges változások.)

Dolgozatomban bizonyítani szerettem volna, hogy a Helyesírási kézisztár túlzásoktól mentes, következetesen határozott, egységes és modern gyakorlata iránymutató, komoly segítsége lehet a kétnyelvű lexikográfának is. Már csak azért is, mert rendelkezéseit – „tanácsait” – betartani egyébként is kötelességünk. Ennek tudatában állítottam össze a dolgozatomban végén található szójegyzéket, amely kapcsolódik egyrészt a kézisztár rendszeréhez, másrészt – szándékom szerint – készülő szótárunkhoz. Összeállításával azt szerettem volna elérni, hogy egy könnyen használható segédlethez jussunk, amelynek segítségével egységes szempontok szerint kezelhetjük az alakváltozatok érintett eseteit. Ezek között a szempontok között az az első, hogy a köznyelvi szavak, ha alakváltóak is, teljes jogú tagjai a szókészletnek, tehát fel kell őket dolgozni a szótárban is. Általános irányelvként dolgozatomban az alakváltozatok köznyelvi eseteinek egyenrangú kettőzése mellett állok ki.

Sajnos, ebben nem tudtam maradéktalanul következetes lenni. Habár elvileg nem kívánnának másféle elbírálást, a *fel-, föl-* igekötővel kezdődő szavak egyenrangú kettőzését gyakorlati okokból nem ajánlhattam nyugodt lélekkel. A túltengő *e*-zés, amely szóhasználatunkat (ma még) itt jellegzetesen meghatározza, attól a szándékomtól is eltérített, hogy – mint szerettem volna – az *ö*-ző alakváltozatok betűrendi helyét ajánljam besorolásukra, úgy, hogy a szótár a *fel*-nél csak tömbutaláshoz folyamodjon. (Egy ilyen eljárás mód szimmetrikus lett volna napjaink jól kidolgozott szótárainak gyakorlatával, s az *ö*-ző alakok javára ellensúlyhatást fejthetett volna ki.) Így végül mégis egy olyan eljárást ajánlok, amely a mai lexikográfiai gyakorlattal szinte teljesen megegyezik: a szelektív kettőzést. A *fel-* alatt jelenne meg a teljes érintett anyag, a *föl-* változat betűrendi helyén pedig tömbutalással kombinálva, csak az eufónia (jóhangzás) szellemében fontosnak tartható esetek. A szótári Utasításvázlatban az 1.4.3. pont rendelkezik az alakváltozatok földolgozásának módjáról. Csak ennek szövegét kellene egy-két mondattal kiegészíteni, hogy ezt az eljárást alkalmazni tudjuk.

Az Utasításvázlat nem szabályozza (miért is szabályozná!) az alakváltó szavaknak a címszón kívüli helyzetben való használatát; ebben a szerkesztők, a

lektorok ízlése, szokásrendje lehet a döntő. Én azt tartanám helyesnek, hogy alkalmas esetekben a példaanyagban, az irányítók helyén stb., vagyis a szótári szövegben az *ő-ző* szóalakokat használjuk. Két okból: egyrészt azért, mert általuk valamelyest ellensúlyozni lehetne az írott nyelvünkben „elburjánzó esedést”, „ezést”, „E-kórságot” – miként Kolozsvári Grandpierre Emil nevezi azt a jelenséget, hogy sok *e* hangzós szót használunk –, másrészt pedig azért, mert vidékeink spontán nyelvhasználatában a köznyelvi alakváltozatok *ő-ző* alakjai is természetesen hatnak. Jó, ha tudunk erről, és vállaljuk is.

*

A címben föl tettem a kérdést: *Fel* vagy *föl*; *felett* vagy *fölött*? Az elmondottak után már tudjuk, hogy nem így kellett volna fogalmazni, és azt is, hogy valójában nem is kérdésről van itt szó. A helyzet ismeretében átalakítva inkább így hangozhatna a cím: *fel és föl; felett és fölött*. . . stb.